

BESTEMMINGSPLANGEBIED 'REMISE' ARNHEM

CULTUURHISTORISCHE QUICKSCAN

Onderzoek i.o.v. de gemeente Arnhem, november 2012

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

COLOFON

Opdrachtgever

Gemeente Arnhem,
afdeling Openbare Ruimte en Erfgoed

Analyse

drs. J.H.J. van Hest

Fotografie

drs. J.H.J. van Hest

Historisch tekeningenmateriaal

Gelders Archief, Arnhem

**Dit is een uitgave van het Monumenten Advies Bureau, Nijmegen,
november 2012, copyright MAB Nijmegen 2012**

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

drs. C.J.B.P. Frank

drs. F.A.C. Haans

mw. drs. C.H.J.M. van den Broek

mw. V. Delmee BSc

drs. J.H.J. van Hest

ing. G. Korenberg

mw. drs. M. Lemmens

mw. drs. L. Valckx

Bredestraat 1

6542 SN NIJMEGEN

tel: 024-3786742

fax:024-3792477

E-mail: Info@monumentenadviesbureau.nl

INHOUDSOPGAVE:

1 INLEIDING	4
2 HISTORISCHE CONTEXT	5
3 TERREININRICHTING	10
4 TROLLEYBUSREMISE REMISESTRAAT 4	12
5 VRML. MAGAZIJN REMISESTRAAT 2	19
6 SCHAKELSTATION WESTERVOORTSEDIJK 3	22
7 KETELHUIS (SCHOORSTEEN LANGS DE VLIJTSTRAAT)	25
8 BRANDWEERKAZERNE RIETGRACHTSTRAAT 74	28
9 CONNEXION-GEBOUW WESTERVOORTSEDIJK 4	39
10 SAMENVATTENDE CONCLUSIE	41
11 LITERATUUR / BRONNEN	42

1 INLEIDING

In november 2012 kreeg het Monumenten Advies Bureau in Nijmegen van de afdeling Ruimte van de gemeente Arnhem (Erfgoed en Ruimte) de opdracht voor het maken van een cultuurhistorische quickscan voor het bestemmingsplangebied 'Remise' in Arnhem. Het gaat hier om een deel van het betreffende bestemmingsplangebied, te weten het terrein van de oude gemeentewerf aan de noordzijde van de Westervoortsedijk en verder ingesloten door de Remisestraat en de Rietgrachtstraat.

De quickscan brengt voor de cultuurhistorische paragraaf van het bestemmingsplan de cultuurhistorische component van het deelgebied in beeld. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de nog aanwezige (historische) bebouwing, de historisch-ruimtelijke structuren en andere relictten van het gebruik en de inrichting in het verleden. Bij de opdrachtverlening is uitgegaan van een korte karakterisering van de verschillende objecten, middels een historische duiding en waardering. Omdat een aantal gebouwen in het verleden reeds was geïnventariseerd en beschreven is deels gebruik gemaakt van bestaande rapporten. Dit betreft de brandweerkazerne aan de Rietgrachtstraat 74, het middels een schoorsteenpijp bewaard gebleven ketelhuis langs de Vlijtstraat en het schakelstation aan de Westervoortsedijk 3.

Van andere objecten, te weten de trolleybusremise en het in oorsprong daarbij behorende magazijngebouw aan de Remisestraat 2 (later in gebruik als gemeentearchief), bestonden geen bestaande rapporten. Voor deze twee gebouwen heeft nieuw onderzoek plaatsgevonden. Met name het remisegebouw kreeg daarbij bijzondere aandacht. Dit gebouw is zowel in- als uitwendig bekeken, en bovendien vond er aanvullend literatuur- en archiefonderzoek plaats. Een en ander is verricht op 15 november i.l.

In het voor u liggende rapport komen de verschillende objecten aan bod. Telkens worden ze in hun historische context geplaatst, waarna een cultuurhistorische waardering volgt. Tegelijk met deze historische gebouwen is ook het omstreeks 2000 tot stand gekomen Connexion-gebouw aan de Westervoortsedijk 4 in de quickscan meegenomen. Zie ook de situatiekaart op p. 43.

Het bestemmingsplangebied in vogelvlucht (bron: bingmaps)

Monumenten Advies Bureau, Nijmegen november 2012

2 HISTORISCHE CONTEXT

De hier bedoelde gemeentewerf aan de noordzijde van de Westervoortsedijk ligt in het stadsdeel dat grote schade had opgelopen tijdens de Slag om Arnhem. Dit nabij de Rijnbrug (John Frostbrug) gelegen gebied was al ruim voor de oorlog een belangrijk industrieterrein. Er waren diverse bedrijven gevestigd, waaronder de gasfabriek en de CAMIZ-melkfabriek, beide aan het begin van de Westervoortsedijk (westelijke deel). De strijd om de Rijnbrug leidde tijdens de Slag om Arnhem in 1944 tot ingrijpende verwoestingen en een totale ontwrichting van de industriële bedrijvigheid. Door de wederopbouwactiviteiten kon al vrij snel na de oorlog de industrie alhier opnieuw op gang worden gebracht, aanvankelijk met noodfabrieken. Geleidelijk ontstond de definitieve nieuwbouw: aan het begin van de Westervoortsedijk niet alleen van de Camiz-melkfabriek, maar ook van het Gemeentelijke Vervoerbedrijf en het Gemeentelijke Electriciteitsbedrijf. Rond 1950 verrees hier de huidige gemeentewerf.

► Aanleg van de gemeentewerf

Al vanaf de tweede helft van de 19de eeuw waren op het als het Arnhemse Broek bekend staande industrieterrein enkele gemeentelijke bedrijven gevestigd, zoals een gasfabriek (1866), een electriciteitscentrale (1906-1907) en een slachthuis (1910), zie hiervoor ook de afbeelding op p. 6. Voor de electriciteitscentrale kocht de gemeente in 1905 een gedeelte van het bezit van de firma De Jong Luneau, in het zuidelijke deel van het Broek. Het koelwater werd betrokken uit de Rijn. Het nieuwe slachthuis kwam ten oosten van een reeds bestaande stoomhoutzagerij (De Geldersche Houthandel) te staan. Deze houtzagerij bestond nog tot circa 1916, waarna de percelen in 1918 door de gemeente werden aangekocht. Ze werden gebruikt voor de uitbreiding van de electriciteitscentrale. Verder kwamen er nog diverse andere bedrijven, zoals het in 1914 aan de Veilingstraat gerealiseerde pakhuis van de Heidemij en het complex van de Arnhemse tramsremise. Deze remise kwam direct ten westen van de Van Verschuerbuurt uit 1911 te liggen.

In 1915 nam de gemeente het besluit tot de verdere ontwikkeling van het Broek als bedrijventerrein, hetgeen plaats vond in de jaren 1920, zie hiervoor de afbeelding op p. 7. Hiervoor was een ophoging van het gebied van niet minder dan vier meter noodzakelijk, waarvoor het benodigde zand werd verkregen door de afgraving van het gebied van wat later de Cattepoelseweg zou heten. Behalve de ontwikkeling van het industrieterrein werd ook een nabijgelegen arbeiderswoonwijk gerealiseerd ('t Broek). In deze periode vestigde er zich de melkfabriek van Camiz, de latere Coberco. In 1920

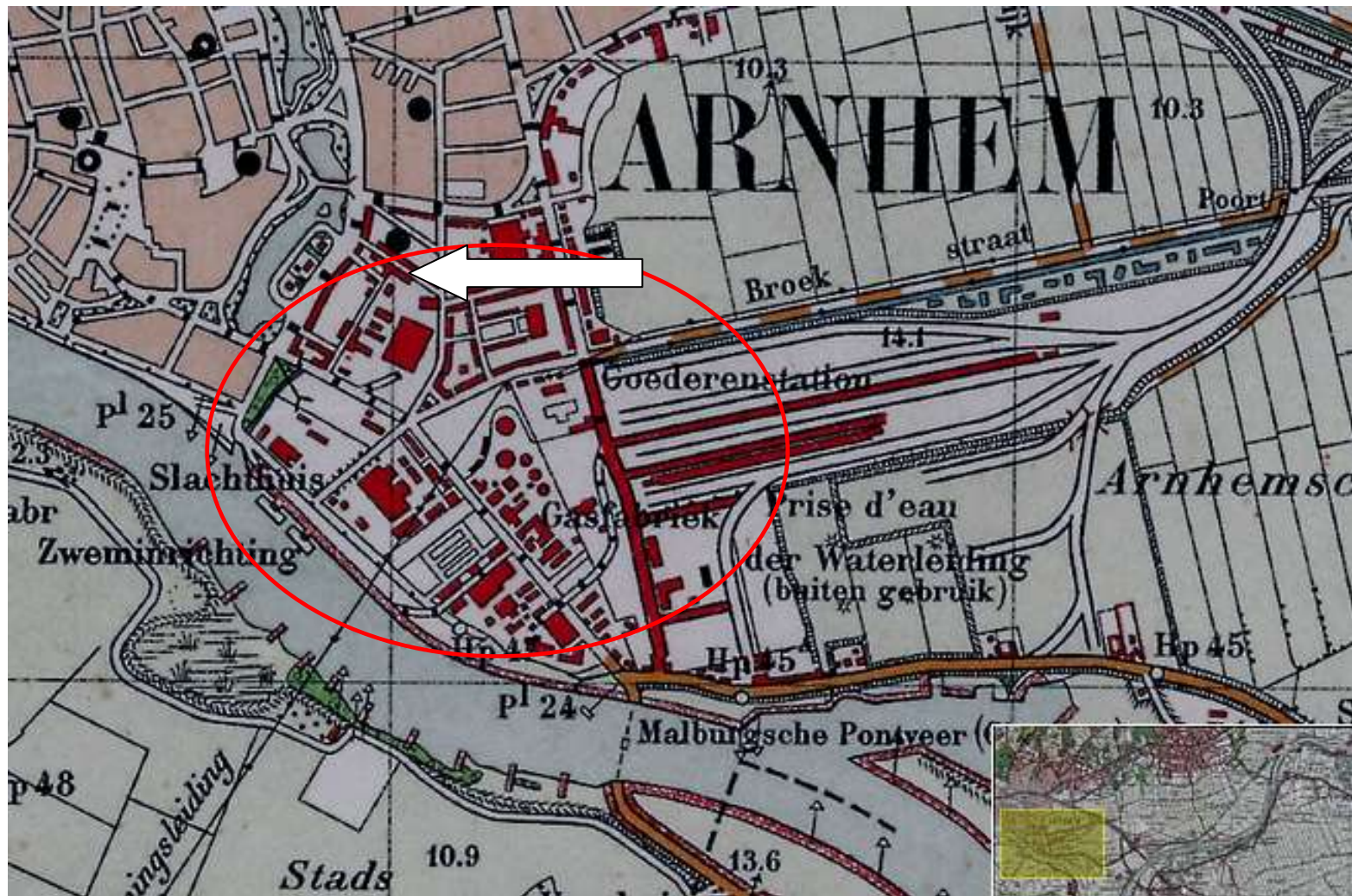
nam deze het bestaande fabrieksgebouw van De Vooruitgang aan de zuidzijde van de Westervoortsedijk over, waarna een ingrijpende verbouwing volgde. Tegenover dit gebouw, aan de noordzijde van de Westervoortsedijk, liet de Camiz in 1924 door het Arnhemse architectenbureau Feenstra een kaasfabriek bouwen. In de hiernavolgende jaren zou de melkfabriek uitgroeien tot een omvangrijk complex.

Zoals gezegd werd het gebied zwaar getroffen bij de Slag om Arnhem, maar is het herstel al vrij snel na de oorlog op gang gekomen. Reeds in februari 1945 was hiervoor een draaiboek opgesteld, één en ander onder auspiciën van de Dienst Gemeentewerken (met diens bekende 'Wederopbouw-directeur' ir. J.P. van Muilwijk). Aan de rand van het Broek kwam een geheel nieuw complex voor gemeentelijke diensten en bedrijven. Dit werd gesitueerd tussen de Eusebiusbuitensingel, de Boulevard Heuvelink, de Rietgrachtstraat en de Westervoortsedijk. Op deze gemeentewerf realiseerde men in de periode 1947-1953 de trolleybusremise (ter plekke van de oude tramremise), het centrale ketelhuis, de brandweerkazerne, het centrale magazijn van de nutsbedrijven en een electrisch hoofdschakelgebouw. Bij de ontwerpen werd een belangrijke rol gespeeld door architect M.F. Duintjer en C.E. Alexander. Laatstgenoemde was in 1946 benoemd tot Hoofd van de Bouwkundige Afdeling van de Dienst Gemeentewerken.

Aan de overkant van de gemeentewerf, aan de zuidkant van de Westervoortsedijk, kwam de nieuwbouw van de Camiz, ook ditmaal naar ontwerp van Gerrit Feenstra. In tegenstelling tot de vooroorlogse situatie, toen de Camiz ook aan het noorden van de Westervoortsedijk bebouwing kende, werd dit complex nu geheel aan de zuidzijde van de dijk en direct ten noorden van de Rijn geconcentreerd.

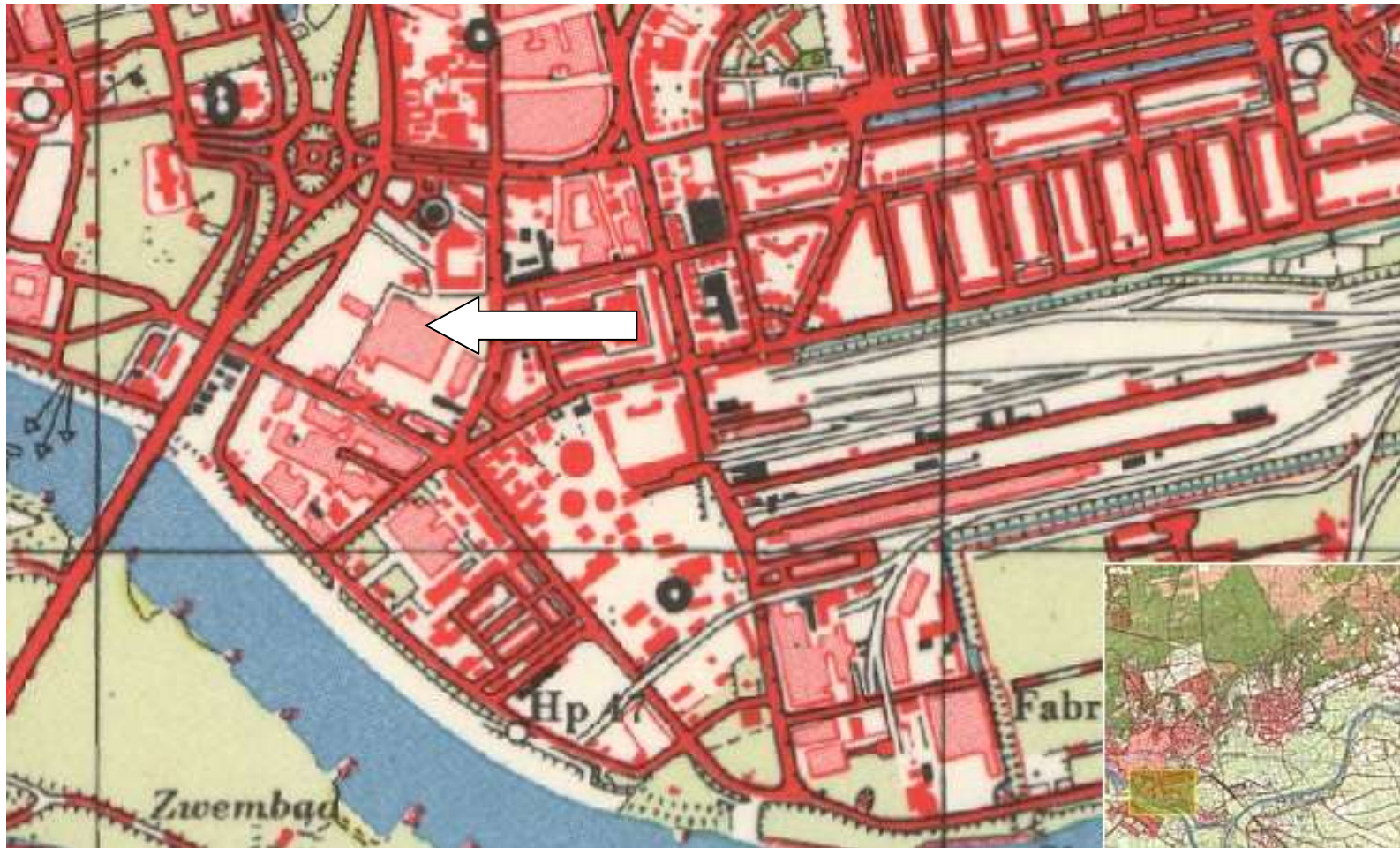
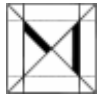
Situatieschets in 1906 (Watwaswaar).

Situatieschets in 1931 (Watwaswaar). De pijl wijst naar het tracé van de recent herstelde Vlijtstraat. Daaronder de oude tramremise.

Luchtopname RAF 1944 (Watwaswaar).

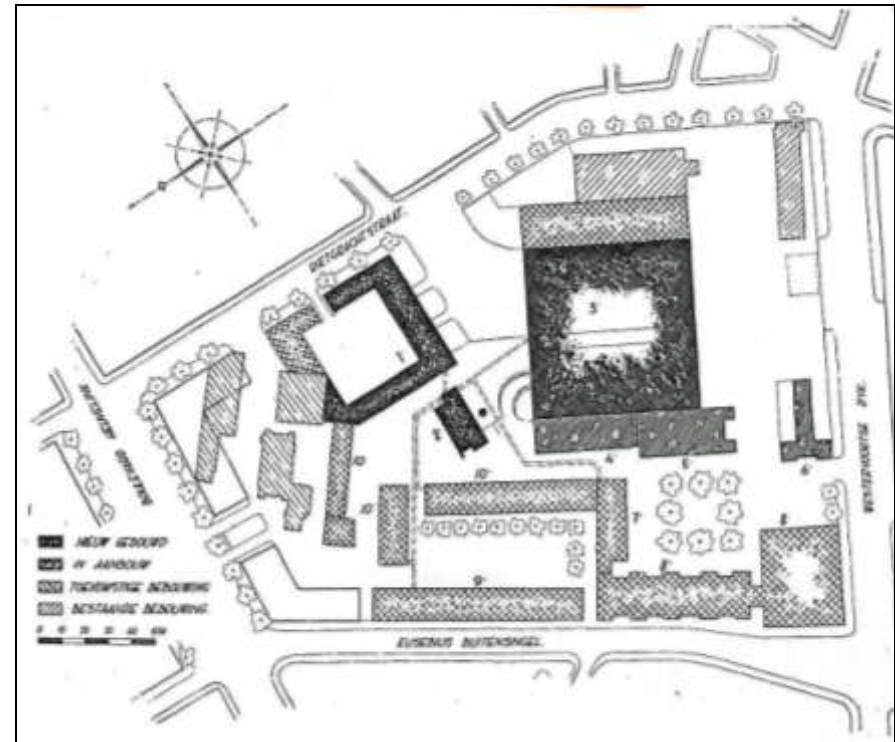
Situatieschets in 1958 (Watwaswaar). De pijl wijst naar de nieuwe busremise. Ten oosten van de Rijnbrug het Camiz-complex.

3 TERREININRICHTING

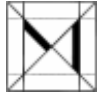
Bij de inrichting van het terrein van de gemeentewerf is uitgegaan van pragmatische redenen. Zoals C.E. Alexander het in 1951 zelf in een artikel in het orgaan Publieke Werken (jrg. 19, nr. 2) verwoordde is de *'verschijning [van het terrein] voortgekomen uit de eisen die door het bedrijf er aan gesteld worden'*. De diverse hier gerealiseerde gebouwen werden op een functionele manier gepositioneerd. Zo werden de remisehallen voor de trolleybussen centraal op het terrein geplaatst, met ruime rangeerterreinen aan de voor- en achterzijde. Het voor de verwarming van de verschillende gebouwen bedoelde ketelhuis werd eveneens centraal gepositioneerd, met dicht daarbij de nieuw gebouwde brandweerkazerne.

Op een tegelijk met het artikel gepubliceerde situatietekening is de pragmatische terreininrichting goed te zien. Inmiddels is een deel van de historische bebouwing gesloopt en zijn er zelfs enkele openbare straatjes gerealiseerd. De tegenwoordige Remisestraat, die langs de westzijde van de remisehallen loopt was oorspronkelijk niet op het terrein aanwezig. Op genoemde tekening is goed te zien dat ter hoogte van de zuidelijke entree van de Remisestraat oorspronkelijk een toegangspoort was gelegen. De nog steeds aan de oostzijde van het terrein gelegen uitrit voor de trolleybussen was ook oorspronkelijk al aanwezig. Verder moet hier worden gewezen op de aan de noordkant van de remise gelegen Vlijtstraat. Dit vanaf de Eusebiusbuitensingel naar de Rietgracht lopende straatje vormt een recent gerealiseerde verbindingroute met een fietspad, op de plek waar voor de oorlog reeds een straat lag.

Zie voor de huidige situatie ook de kaart op pagina 39.

Situatieschets in 1951 (Publieke Werken jrg. 19, nr. 2).

Huidige situatie (GoogleMaps), onderaan de Westervoortsedijk.

4 TROLLEYBUS-REMISE REMISESTRAAT 4

► Ligging

Het omvangrijke remisecomplex voor trolleybussen vormt de kernbebouwing op het terrein van de aan de noordzijde van de Westervoortsedijk gelegen gemeentewerf. De remise wordt omsloten door de Vlijtstraat (n.), de Rietgrachtstraat (o.), de Westervoortsedijk (z.) en de Remisestraat (w.). Aan de voor- en achterzijde bevinden zich uitgestrekte rangeerterreinen.

► Karakteristiek

Aan de zuidkant van de remise is nog steeds de eerste steen te vinden die op 13 juni 1949 is gelegd door Arnhems bekende burgemeester uit de periode van de wederopbouw, Chr.G. Matser (1904-1973). Het ontwerp is geleverd door de Dienst Gemeentewerken, onder supervisie van ir. C.E. Alexander. Architect Alexander was in 1946 benoemd tot hoofd van de bouwkundige afdeling van de Dienst Gemeentewerken in Arnhem. Daarvoor was hij adjunct-directeur van Gemeentewerken in Schiedam. In 1951 deed hij in het landelijke orgaan Publieke Werken (jrg. 19, nr. 2), dat was bestemd voor publicaties van onder meer de directeurs van gemeentewerken, een uitgebreid verslag van de bouw en opzet van de diverse nieuwe gebouwen op de Arnhemse gemeentewerf. In het artikel staat hij vermeld als stadsarchitect van Arnhem.

Nadat het remisegebouw aanvankelijk slechts twee remisehallen had, is in 1956-1957 een derde hal toegevoegd. Ook toen had Alexander de supervisie. Uit een recente periode – vermoedelijk omstreeks 1975-1980 – dateert de uitbreiding aan de oostzijde. Toen is niet meer uitgegaan van de bestaande opzet, waardoor er hier sprake is van een afwijkend karakter.

De oudere onderdelen zijn opgetrokken in een imposant staalskelet. Karakteristiek is de opeenvolging van zes gebogen kappen die door stalen boogspanten worden gedragen. Een halverwege het gebouw gelegen smallere kap markeert het onderscheid tussen de drie aan de oostkant gesitueerde remisehallen en de drie voor onderhoud en technische werkzaamheden bestemde hallen die zich aan de westzijde bevinden. De hallen zijn aan de kopzijden via brede inritten toegankelijk. Aan de zuidwestzijde grijpt een tegelijk met het gebouw gerealiseerd magazijn in de bouwmassa, waardoor aan de zuidkant één kap niet in het zicht valt. Dit magazijn was bedoeld als een opslagplaats van het gemeentelijk vervoerbedrijf en werd later in gebruik genomen als het gemeentearchief (zie hieronder).

De stalen spanten liggen markant in het zicht en dragen de uit betonplaten

bestaande kappen. Cassettes verlevendigen de betonplaten. Verder heeft het gebouw in metselwerk opgetrokken verdeelwanden, alle langs de lengtezijden van de hallen. Doorgangen in deze wanden (deels later dichtgezet) verbinden de ene hal met de andere. Karakteristiek zijn verder de boven de inritten gelegen bovenlichten die direct op de kappen aansluiten. Ze tonen nog de originele indeling met trapsgewijs verspringende roeden. Karakteristiek zijn verder de betonnen of juist met betonplavuizen betegelde vloeren.

In de in de westelijke helft gelegen onderhoudshallen vallen onder meer de in de vloer verzonken en met tegels beklede werkputten op. Verder is hier een wasstraat te vinden. De aan de kant van de Remisestraat gelegen werkhal is in een recente periode deels omgevormd tot een bedrijfskantine, waardoor hier een verdiepingsvloer is gelegd, met op de begane grond enkele kantoorruimtes. De hoge luifel langs de Remisestraat verwijst hier nog naar de vroegere kraaninstallatie in deze hal.

Omdat het in een functionele trant vormgegeven gebouw nog steeds zijn originele functie heeft, en in deze betekenis steeds naar behoren heeft gefunctioneerd, zijn er geen al te ingrijpende wijzigingen uitgevoerd. De inritten zijn evenwel voorzien van nieuwe deuren, maar zoals gezegd met behoud van de karakteristieke bovenlichten. Verder kwam er aan de zuidzijde ter hoogte van de smalle hal een nieuwe uitbouw. Het jongere bouwdeel aan de oostzijde van het gebouw wordt gekenmerkt door een betonstructuur, met ook hier gemetselde gevels. Aan de kant van de Rietgrachtstraat springen ze trapsgewijs naar voren.

► Cultuurhistorische waardering

Centraal op het terrein van de oude gemeentewerf gelegen trolleybusremise waarvoor de eerste steen in 1949 is gelegd door Arnhems bekende ‘wederopbouw-burgemeester’ Chr.G. Matser. Het op naam van ir. C.E. Alexander (Gemeentewerken) te plaatsen ontwerp bleef ondanks een aantal wijzigingen goed herkenbaar. Nog steeds is het omstreeks 1975-1980 uitgebreide gebouw op een oorspronkelijke wijze in gebruik.

Het object vertegenwoordigt ensemblewaarde in samenhang met de overige historische bebouwing op het terrein van de oude gemeentewerf, waar het door zijn centrale ligging maar zeker ook door de forse omvang de kernbebouwing van dit terrein omvat. Weliswaar ligt de remise niet direct aan de openbare weg, maar door het tamelijk open karakter van de terreininrichting, en zeker ook door de markante en sterk in het oog vallende remisehallen met hun imposante gebogen

daken, is het bouwwerk van beeldbepalende betekenis en vertegenwoordigt het object stedenbouwkundige waarde. De vrije ligging aan twee ruime rangeerterreinen (voor- en achterzijde van het gebouw) is een kenmerk van de functionele inrichting van het remiseterrein. De op het terrein gelegen verkeersgeleiders en het bordes van een verdwenen service- of pompstation maken deel uit van de voor de remise noodzakelijke outillage, maar vertegenwoordigen geen bijzondere waarde.

Door zijn markante opzet en vormgeving – met zes in een staalstructuur opgetrokken hallen met gebogen daken – vertegenwoordigt het object architectuurhistorische waarde. In deze betekenis is het bouwwerk karakteristiek voor de utilitaire architectuur uit de vroege periode van de wederopbouw en is er voor de gemeente Arnhem zelfs sprake van zeldzaamheidswaarde. Het object geeft nog altijd een goed beeld van het onder auspiciën van de Dienst Gemeentewerken tot stand gebrachte architectuur. Weliswaar onderging het object een aantal wijzigingen – deels in de detaillering en deels door de toevoeging van een afwijkend vormgegeven bouwdeel – maar de historische opzet is nog altijd goed herkenbaar, waarbij vooral de uit hoge stalen boogspanten en gebogen kappen bestaande constructie van belang is.

Als een tengevolge van de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog nieuw tot stand gekomen remise voor trolleybussen heeft het object cultuurhistorische waarde. In deze betekenis illustreert de remise de gebeurtenissen en ontwikkelingen zoals die tijdens de Slag om Arnhem en in de vroege naoorlogse periode kunnen worden gevolgd. De cultuurhistorische waarde wordt versterkt doordat zich aan de zuidzijde van het gebouw nog steeds de eerste steen bevindt die in 1949 is gelegd door de burgemeester van Arnhem Chr.G. Matser, die mag worden gezien als een icoon in de recente historie van deze gemeente i.c. de periode van de wederopbouw.

afb. 1 & 2 Opnames aan de noordzijde van de remise.

afb. 3 Zicht op de stalen spantconstructie.

afb. 4 Eén van de remisehallen tijdens de bouw.

afb. 6 Interieuroopname van een remisehal.

afb. 5 Opname aan de zuidzijde van het complex.

afb. 7 Werkput in een onderhoudshal.

afb. 8 Betonnen kap met cassettes.

afb. 9 Gemetselde verdeelwanden.

afb. 10 Onderhoudshal.

afb. 11 Door burgemeester Matser gelegde eerste steen.

afb. 12 Later toegevoegd uitbouwje.

afb. 13 Hoge luifel (staal en beton) langs de Remisestraat.

afb. 14 Terreininrichting, met verkeersgeleiders.

afb. 16 Voormalig bordes van een service- of pompinstallatie.

afb. 15 Trolleybus-leidingen.

5 VRML. MAGAZIJN REMISESTRAAT 2

► Ligging

Het vroegere magazijn van het gemeentelijke vervoerbedrijf staat aan de oostkant van de Remisestraat, en grijpt in de bouwmassa van het remisegebouw. Het gebouw is met de westelijke lengtegevel op de openbare weg gericht.

► Karakteristiek

Tegelijk met de remise werd door Gemeentewerken dit fors opgezette magazijn gebouwd, waarbij ook hier moet worden uitgegaan van de sturende hand van ir. C.E. Alexander. Het gebouw is opgetrokken in een skelet van staal en beton, met gevels in schoonmetselwerk. Geabstraheerde kroonlijsten beëindigen de gevels en verder kwamen er gevelopeningen met betonlijsten. In zijn opzet en vormgeving is het gebouw karakteristiek voor de modern-functionalistische vormtaal uit de periode van de wederopbouw. Door de in schoonmetselwerk uitgevoerde gevelvelden is nog enige verwantschap te zien met de traditionalistische richtingen.

Nadat het gebouw zijn functie verloor, is het jarenlang in gebruik geweest als gemeentearchief. Toen het gemeentearchief samenging met het Rijksarchief vond de verhuizing plaats naar de locatie van laatstgenoemde dienst aan de Markt in het Arnhemse centrum. Tegenwoordig is het oude magazijn van het gemeentelijke vervoerbedrijf in gebruik als een nacht- en dagopvang voor verslaafden.

De laatste functiewijziging leidde tot ingrijpende verbouwingen. Zo zijn de gevels ter hoogte van de tweede bouwlaag voorzien van nieuwe vensters, ter plekke van in hoofdzaak blinde gevelvelden. Op de begane grond zijn de vensters naar beneden toe verlengd. Hier kwam bovendien een tweede ingangspartij. Verder is de markante inham aan de rechterzijde van het gebouw dichtgebouwd. Ter verlevendiging zijn langs de bovenzijde van de eerste en de tweede bouwlaag nieuwe sierstroken aangebracht.

► Cultuurhistorische waardering

In 1949-1950 tot stand gebracht voormalig magazijn van het gemeentelijke vervoerbedrijf, dat jarenlang in dienst is geweest als het gemeentearchief en onlangs binnen en buiten ingrijpend is verbouwd ten behoeve van een functie als opvangcentrum.

Als onderdeel van de gevarieerde bebouwing die karakteristiek is voor de historische inrichting van de oude gemeentewerf aan de Westervoortsedijk heeft het vroegere

magazijn ensemblewaarde, temeer omdat het gebouw ingeschoven ligt binnen de bouwmassa van de trolleybusremise. Aan de Remisestraat valt het gebouw door zijn markante hoofdvorm in het oog, waardoor er tevens sprake is van stedenbouwkundige waarde.

De recente wijzigingen zijn op een zorgvuldige manier uitgevoerd, waardoor het gebouw wordt gekenmerkt door een interessant architectonisch concept dat aan de basis lag van de verbouwplannen. Dat neemt niet weg dat de historische verschijningsvorm zowel in de hoofdvorm als de detaillering nogal wat verandering onderging. Daardoor zijn er geen voldoende waarden voor een status als gemeentelijk monument, maar als een onderdeel van de historische bebouwing op het remiseterrein is het object in architectonisch opzicht nog steeds van belang.

Als het vroegere magazijn van het gemeentelijke vervoerbedrijf, dat tegelijk met de remise van de auto- en trolleybussen tot stand kwam, vertegenwoordigt het bouwwerk cultuurhistorische waarde. Het object is immers een wezenlijk onderdeel van de kort na de oorlog na de verwoestingen tijdens de Slag om Arnhem tot stand gekomen gemeentewerf. In deze betekenis weerspiegelt het object de contemporaine ideeën over de opzet en vormgeving van een voor een gemeentelijke dienst bedoeld opslaggebouw.

afb. 17 Voorgevel.

afb. 19 Rechter zijgevel.

afb. 18 Opname uit de periode van het gemeentearchief.

afb. 20 Linker hoekaanzicht, met aansluiting op het remisegebouw.

afb. 21 & 22 Detailopnames.

6 SCHAKELSTATION WESTERVOORTSEDIJK 3

► Ligging

Het schakelstation is gelegen aan de noordzijde van de Westervoortsedijk, op de hoek van de Remisestraat, een smalle verbindingsweg op het terrein van de gemeentewerf. Aan de overzijde van de Westervoortsestraat staat hier het voormalige complex van de vanaf 1949 herbouwde melkfabriek van de Camiz (Coberco).

► Karakteristiek

Het hoofdschakelgebouw uit 1951-1953 is ontworpen door de landelijk vooraanstaande architect Marius Frans Duintjer (1908-1983). Duintjer gold toen reeds als één van de vooraanstaande Nederlandse architecten. In de jaren 1930 had hij bij de Franse architect Le Corbusier gewerkt, waarna hij zich als zelfstandig architect in Amsterdam vestigde. Vanaf 1945 was hij docent aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam. In de periode 1956-1963 was hij bovendien buitengewoon hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft. Duintjer behoorde tot de architecten die zochten naar een synthese van functionalistische en traditionalistische elementen. Hij sloot zich noch bij moderne architectengroepen noch bij traditionele groepen aan, maar volgde een eigen weg. Karakteristiek voor zijn ontwerpen is onder meer het gebruik van beton en grote glasvlakken, maar ook de toepassing van baksteen. Enkele bekende ontwerpen van zijn hand zijn de Kruiskerk in Amstelveen en de Opstandingskerk in Amsterdam-West, beide uit de jaren 1950. Ze zijn uitgevoerd met schuine vlakken, 'gevouwen wanden', en afgeronde hoeken. Hierdoor doorbrak hij de rechtlijnigheid van de functionalistische bouwkunst, en kregen zijn gebouwen een gevarieerd en functionalistisch-speels karakter.

Ook het hoofdschakelgebouw aan de Westervoortsedijk - elektrisch hoofdverdeelstation A - toont de eigen taal van Duintjer. Het uit een voorgebouw met terugwijkende geveldelen en een achtervleugel bestaande gebouw, is opgetrokken in een betonstructuur met gevels in roodbruine baksteen. Er werden platte daken toegepast. De gevelvlakken zijn verlevendigd met verspreid liggende blokvormige uitsparingen. Hoge glaspuien geven de diverse kopzijden een transparant karakter. Voorts moet worden gewezen op de opmerkelijke grindmozaïeken (maker onbekend) die op betonconsoles tegen de gevels werden geplaatst. Ze symboliseren de electriciteit.

Het gebouw verloor zijn oorspronkelijke functie, maar is nog steeds omwille van

energievoorziening in gebruik. In de loop van de tijd onderging het enkele ingrijpende wijzigingen (onder meer bij een uitbreiding in 1967). Zo zijn de originele glaspuien vervangen door invullingen in afwijkend materiaal. Aan de linkerkant verdween de decoratief gemetselde borstwering aan de bovenzijde van een zijbeuk. Alhier diverse later gerealiseerde ingangen die in een recente periode weer zijn dichtgemetseld. Enkele grindmozaïeken zijn verdwenen, en hetzelfde geldt voor de lantaarn die zich oorspronkelijk bij de ingang aan de linkerkant van het voorgebouw bevond. De ingangen aan de voorzijde verloren hun betonnen omlijstingen.

► Cultuurhistorische waardering

In 1953 voltooid elektrisch Hoofdverdeelstation A in een poëtisch-functionalistische stijl, naar ontwerp van architect M.F. Duintjer, en onderdeel van de in het kader van de wederopbouw gerealiseerde gemeentewerf aan de Westervoortsedijk. Ondanks enkele wijzigingen op een goed herkenbare manier behouden gebleven.

Dit object heeft stedenbouwkundige waarde als een onlosmakelijk onderdeel van de gevarieerde en deels historische bebouwing op de oude gemeentewerf, waar zich diverse bedrijfs- en kantoorgebouwen bevinden. Door zijn markante vormgeving en enkele opmerkelijke grindmozaïeken neemt het gebouw hier een sterk in het oog vallende positie in, versterkt door de ligging op de hoek van de Remisestraat en de Westervoortsedijk. Tezamen met de eveneens uit de periode van de wederopbouw daterende bebouwing op het terrein maakt het object deel uit van een waardevol ensemble.

Bovendien is het uit 1951-1953 daterende object van architectuurhistorische betekenis als een gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een als hoofdschakelstation opgezet utiliteitsgebouw uit de wederopbouwperiode, naar een poëtisch-functionalistisch ontwerp van de landelijk vooraanstaande architect M.F. Duintjer. De aan de buitenzijde geplaatste grindmozaïeken hebben kunsthistorische waarde als voorbeelden van beeldende kunst uit de wederopbouw. Ondanks enkele wijzigingen bleef het originele karakter van het gebouw op een goed herkenbare manier behouden.

Verder is er cultuurhistorische waarde als een goed voorbeeld van een in de gemeente Arnhem gerealiseerd utiliteitsgebouw. In deze betekenis vertegenwoordigt het schakelstation bijzondere waarde als onderdeel van een in het kader van de wederopbouw van Arnhem nieuw ingerichte gemeentewerf, tot stand gekomen op een terrein dat al voor de oorlog als bedrijventerrein was ontwikkeld. Het bouwwerk weerspiegelt de contemporaine ideeën omtrent de opzet van utiliteitsgebouwen.

afb. 23 & 24 Vooraanzicht en gevel aan de Westervoortsedijk.

afb. 25 & 26 Achtergevels.

afb. 27 & 28 Grindmozaïeken.

7 KETELHUIS (SCHOORSTEEN LANGS DE VLIJTSTRAAT)

► Ligging

De schoorsteenpijp vormt het restant van een ketelhuis en is vrijstaand gelegen aan de zuidzijde van de Vlijtstraat, die een verbindingsweg vormt op het terrein van de gemeentewerf.

► Karakteristiek

Het door C.E. Alexander ontworpen ketelhuis was bestemd voor de stadsverwarming en voor de warmtevoorziening van de diverse naastgelegen bedrijfsgebouwen: brandweerkazerne, vervoerbedrijf, energiebedrijf enzovoort. Het werd op een centrale plaats tussen de bedrijfsgebouwen gesitueerd. In de ketelhal plaatste men stookketels (fabrikaat Stork), die werden gevoed door cokes en vetkolen. De hal bood bovendien ruimte voor een stookkamer, regelkamer, en een werkplaats. Boven de stookruimte kwamen kolenbunkers. Op een vernuftige wijze werden deze gevuld via twee ijzeren laadbakken die aan de rechterzijde van het gebouw (met portiekinham) vanaf een vrachtauto konden worden volgeladen, om vervolgens te worden opgehesen en binnengelaten te worden. De elektrische hijstakel kon via een ijzeren ligger langs de bunkers worden verplaatst. Vanaf de eveneens boven de bunkers aanwezige loopbrug werden de laadbakken geleid.

Ir. Alexander voerde het ketelhuis uit in de zogenaamde 'shake-hands'-stijl: een mengvorm van moderne en traditionele elementen. Modernistisch is de opbouw met een betonstructuur (gewapend beton), waarbij diverse betonelementen in het zicht werden gelaten (rasterconstructie binnen de voorgevel). Ook de stalen ramen sloten aan bij de moderne vormtaal. Traditioneel evenwel waren de bakstenen gevels en de toepassing van (betonnen) zadeldaken. Het gebouw kreeg een hoge betonnen schoorsteen. De hoge stalen puilen aan de voorzijde van het ketelhuis werden uitneembaar gemaakt, om de ketels gemakkelijk te kunnen verwisselen.

In de loop van de tijd zou het object slechts een enkele wijziging ondergaan. In 1964 werd de uitbouw aan de zuidzijde naar het westen toe verlengd (in dezelfde stijl). De gave staat waarin het gebouw behouden bleef, voorkwam niet dat in de late 20ste eeuw (na 2002) toch is gekozen voor (gedeeltelijke) sloop. Reden hiervoor was de herinrichting van het terrein, waar langs de nieuw aangelegde Vlijtstraat (deels ter plekke van het ketelhuis) een openbaar fietspad kwam te liggen. Daarbij is gekozen voor behoud van de markante schoorsteenpijp. Het hoge ketelhuis zelf is geheel verdwenen.

► Cultuurhistorische waardering

Het in 1949 naar een ontwerp van C.E. Alexander (Gemeentewerken Arnhem) gebouwde ketelhuis dat in 'shake-hands'-stijl was uitgevoerd, werd in de periode van de wederopbouw gerealiseerd, na de verwoestingen in het bij de Rijnbrug (John Frostbrug) gelegen gebied tijdens de Slag om Arnhem. Het werd gebouwd voor de warmtevoorziening van de omliggende bedrijfsgebouwen. Na 2002 is het gesloopt, waarbij de markante betonnen schoorsteenpijp behouden is gebleven.

De schoorsteenpijp vertegenwoordigt stedenbouwkundige waarde als een opmerkelijk restant van het vroegere ketelhuis van de oude gemeentewerf aan de Westervoortsedijk. Aan de op het noordelijke deel van het remise-terrein gelegen Vlijtstraat neemt het object door zijn prominente verschijningsvorm een zeer sterk in het oog vallende positie in, met belangrijke beeldbepalende waarde. Zelfs is hier sprake van een opmerkelijk oriëntatiepunt, dat vanuit verschillende standpunten als een *landmark* de aandacht trekt. De stedenbouwkundige waarde wordt versterkt doordat het object een markant onderdeel vormt van de uit gevarieerde bebouwing bestaande inrichting van het terrein van de oude gemeentewerf.

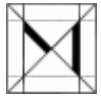
Als een restant van het door sloop verlorengegangene ketelhuis dat door ir. C.E. Alexander (Gemeentewerken) was ontworpen, is er sprake van architectuur- en bouwhistorische waarde. In deze betekenis geeft de betonnen schoorsteenpijp een beeld van de bouwtechnische ontwikkelingen in de periode van de wederopbouw, en is er sprake van typologische zeldzaamheid in de gemeente Arnhem.

Verder is er cultuurhistorische waarde als een verwijzing naar de ontwikkelingen in Arnhem op het einde van de Tweede Wereldoorlog (Slag om Arnhem) en tijdens de wederopbouw. Het ketelhuis werd gerealiseerd ten behoeve van de verwarming van de omliggende bedrijfsgebouwen, liggende in een industriegebied dat al ruim voor de oorlog tot ontwikkeling kwam en tijdens de Slag om Arnhem zware schade had opgelopen. Als een restant van het ketelhuis is de schoorsteenpijp een belangrijke illustratie van de betreffende historische gebeurtenissen.

afb. 29-31 Enkele afbeeldingen van het gesloopte ketelhuis (opnames 2002).

afb. 32 & 33 Als restant van het ketelhuis bewaard gebleven schoorsteenpijp.

8 BRANDWEERKAZERNE RIETGRACHTSTRAAT 74

► Ligging

Dit gebouw is gelegen aan de westzijde van de Rietgrachtstraat, op het meest noordelijke deel van de gemeentewerf. Direct langs de zuidzijde van het gebouw bevindt zich de Vlijtstraat.

► Karakteristiek

De brandweerkazerne aan de Rietgrachtstraat 74 is gebouwd in 1950-1951, eveneens in het kader van de wederopbouw. De herbouw verving de door de oorlogshandelingen op het einde van de Tweede Wereldoorlog verlorengegangene brandweerkazerne aan de Beekstraat (binnenstad). Dit gebouw was niet ver van de Walburgskerk gelegen, min of meer ter hoogte van het tegenwoordige politiebureau aan de Beekstraat/Damstraat. De bebouwing in het betreffende gebied ging tijdens de oorlog zo goed als volledig verloren. De brandweerlocatie aan de Beekstraat was een hoofdpoot. Verspreid in de stad bestonden lange tijd nog diverse bijlocaties, zoals op de hoek van de Vossenstraat/Langstraat en aan de Steenstraat.

De keuze voor een nieuwe locatie van de brandweerkazerne aan de rand van de binnenstad hing samen met de nabijheid van het industriegebied van het Arnhemse Broek. De deels uit vrijwilligers bestaande personeelsbezetting van de brandweer was gedeeltelijk hier werkzaam, en kon bij calamiteiten snel op de kazerne zijn. Een ander voordeel was de ligging naast het (gelijktijdig gebouwde) centrale ketelhuis, dat als warmteleverancier fungeerde.

Het ontwerp voor de nieuwe brandweerkazerne werd geleverd door ir. C.E. Alexander, die op 1 februari 1946 was benoemd tot Hoofd van de Bouwkundige Afdeling van de Dienst Gemeentewerken. In het blad *Publieke Werken, Officieel orgaan van de vereniging van directeurs van gemeentewerken* [etc.] deed hij in 1951 uitgebreid melding van de net in gebruik genomen brandweerkazerne. Hieruit blijkt dat er flink gewoerd moest worden met de beschikbare financiële mogelijkheden en dat in de opdracht zelfs was verwoord dat het gebouw in eerste instantie slechts voor de helft gerealiseerd mocht worden. Pas later zou het worden voltooid. Het sobere totaal karakter is op deze situatie terug te voeren, waarover Alexander zelf zei dat de kazerne was uitgevoerd “met een *ruigte*, die het gevolg was van de beperkte middelen en capaciteiten.” Tussen de regels van genoemde publicatie door lijkt de architect zich zelfs te verontschuldigen voor het eenvoudige

totaalkarakter: “Men gelieve dit gebouw te zien als een utiliteitsgebouw, in na-oorlogse tijd gebouwd.” Bij de samenstelling van de bouwplannen had hij nauw samengewerkt met brandweercommandant Jonker, wiens eisenprogramma een belangrijk uitgangspunt was.

Alexander voerde het gebouw uit in Delftse Schoolstijl. Deze stijl was reeds voor de oorlog ontstaan, en richtte zich op een traditiele, op het verleden geïnspireerde bouwkunst met grote aandacht voor een ambachtelijk karakter. Hiermee zette men zich af tegen de modernistische vormtaal van het Functionalisme. Beide stijlontwikkelingen speelden tijdens de Wederopbouw in Nederland een zeer grote rol. De brandweerkazerne aan de Rietgrachtstraat werd uitgevoerd met een evenwijdig aan de straat gelegen hoofdgebouw, dat linksachter via een haaks geplaatste vleugel aansluit op een bouwdeel met brandweertoren. Deze vleugels omsluiten een binnenterrein. Karakteristiek voor de stilistische opzet zijn onder meer de sobere bakstenen gevels en schild- en zadeldaken. De hoofdingang werd opgenomen in een hoge portiek, waarvan de achterwand in ambachtelijke ‘gehakte baksteen’ is gemetseld. Ter verdere verlevendiging van de voorgevel kreeg de derde bouwlaag een sierbalkon met stalen hekwerk, een geliefd motief binnen de Wederopbouwarchitectuur. Ditzelfde geldt voor enkele uitragende vensterpartijen. De aan de achterzijde van het gebouw gesitueerde hoge brandweertoren, voor het uithangen van de brandslangen, werd voorzien van getoogde gevelopeningen die ten dienste stonden van oefeningen (later zijn ze dichtgezet). Overigens, het gebouw kreeg om zuinigheidsredenen houten ramen en deuren in plaats van de eertijds veelal gebruikelijke stalen exemplaren. Slechts de kozijnen van de grote garagedeuren werden in profielijzer uitgevoerd. De verdiepingsvloeren voerde men in gewapend beton uit, goten bestaan uit zogenaamd bimsbeton.

Net als het exterieur is ook het interieur sober uitgevoerd. Hier is het langs de straat gelegen hoofdgebouw opgezet met corridors, waarlangs de diverse kamers en andere vertrekken zijn gelegen. De eerste bouwlaag werd evenwel geheel ingevuld met garages, bestemd voor het materieel van de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst en andere gemeentediensten. De brandweerwagens kwamen in de haaks op het hoofdgebouw aansluitende remisevleugel, nabij bovengenoemde toren en de wasruimte voor de brandslangen. Binnen de tweede bouwlaag van het hoofdgebouw werden kantoren gesitueerd, waaronder de commandantskamer en ruimtes voor politie en geneeskundige dienst. Binnen de derde bouwlaag kwamen onder meer een keuken, een kantine en leslokaal, en slaapkamers (naast vrijwilligers diende er ook een permanente personeelsbezetting te zijn). Onder het gebouw werd “te elfder ure” nog een schuilkelder gebouwd.

In 1952-1955 zijn ontwerpen gemaakt voor de uitbreiding van het gebouw. Dit leidde tot de nieuwe, forse poortdoorgang in het bestaande hoofdgebouw, die toegang verschaft tot het achterterrein. In 1962 vond opnieuw een uitbreiding plaats. Toen werd de nieuwbouw langs de Rietgrachtstraat gerealiseerd, aansluitende op het hoofdgebouw. Hierna vonden nog diverse wijzigingen en uitbreidingen plaats, hetgeen onder meer leidde tot het verdwijnen van een deel van de oorspronkelijke bebouwing (aan de noordzijde van het complex). Het interieur van het hoofdgebouw heeft een vernieuwde interieurafwerking, en de ramen aan de achterzijde van dit bouwdeel zijn gemoderniseerd. Dit geldt ook voor de diverse garagedeuren.

Het gebouw bevat enkele voorbeelden van toegepaste en beeldende kunst. Zo bevindt zich in bovengenoemde toegangsportiek een kalkstenen reliëf in de vorm van een tondo met diverse brandweerattributen. Blijkens Alexanders artikel was het aanvankelijk nog ongevoerd, en is het pas na de ingebruikname van het gebouw voorzien van een reliëf. Dit is uitgevoerd door Van Dijk's steenhouwerij in Arnhem, en gehakt door A. Rengers.

In het trappenhuis van het hoofdgebouw bevindt zich een bronzen plaquette ter herinnering aan brandweercommandant A. Jonker (van de hand van Marius van Beek?). Blijkens het opschrift (november 1950) is de plaquette direct na de voltooiing van het gebouw geplaatst. De jaartallen 1932 en 1954, verwijzende naar de periode dat Jonker commandant was, zijn later toegevoegd.

Een tweede kunstobject in het gebouw is een tegeltableau met een gezicht op Arnhem in de 17de eeuw. Dit tableau is ouder dan het gebouw, en mogelijk uit de vroegere brandweerkazerne afkomstig. Tenslotte moet nog worden gewezen op het kunstwerk dat in 1996 aan de achterzijde van de kazerne is geplaatst, vervaardigd door de Eindhovense kunstenaar Henk Visch.

In de loop van de tijd is de kazerne diverse malen uitgebreid en verbouwd, waarbij een deel van de originele bebouwing verloren ging. Een groot aantal ramen is vernieuwd, in afwijkend materiaal. De remise-ingangen bevatten eveneens een gemoderniseerde invulling. Binnen het interieur bleef de authentieke indelingsstructuur op herkenbare wijze behouden, de interieurafwerking is evenwel grotendeels vernieuwd.

► Cultuurhistorische waardering

De in 1950-1951 naar een ontwerp van C.E. Alexander (Gemeentewerken Arnhem) gebouwde en in Delftse Schoolstijl uitgevoerde brandweerkazerne, is in de periode van de wederopbouw gerealiseerd, na de verwoestingen in het bij de Rijnbrug (John Frostbrug) gelegen gebied tijdens de Slag om Arnhem. Het gebouw verving de in de binnenstad gelegen brandweerkazerne die door het oorlogsgeweld verloren was

gegaan, en kwam op het noordelijke deel van het terrein van de gemeentewerf te staan. Ruim tien jaar later is het gebouw aan de kant van de Rietgrachtstraat sterk uitgebreid. Zowel aan de binnen- als de buitenzijde is de brandweerkazerne verlevendigd met enkele voorbeelden van beeldende en toegepaste kunst.

Er is sprake van ensemblewaarde in samenhang met de overige historische bebouwing op het terrein van de oude gemeentewerf. Hier neemt het bouwwerk een in het oog vallende positie in, op de hoek van de Vlijtstraat en de Rietgrachtstraat. Aan verschillende zijden en vanuit diverse standpunten valt het object hier op door zijn markante hoofdvorm, met onder meer een hoge slangentoren, waardoor er sprake is van een stedenbouwkundig waardevolle betekenis. Tezamen met het gebouw vertegenwoordigen ook de aan de voorkant gelegen borders met gemetselde tuinmuurtjes ensemblewaarde.

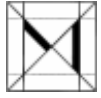
Als een ontwerp van de architect van Gemeentewerken, ir. C.E. Alexander, vertegenwoordigt het in een sobere trant uitgevoerde bouwwerk architectuur- en bouwhistorische waarde. In de loop van de tijd is het gebouw weliswaar diverse malen uitgebreid en verbouwd, waarbij een deel van de originele bebouwing verloren ging en ook de detaillering is gewijzigd. Juist daardoor heeft het gebouw geen potentiële waarde voor een status als gemeentelijk monument. Als een bouwdeel dat door architect Alexander in samenhang met de overige nutsbebouwing op de gemeentewerf is ontworpen, neemt het object hier evenwel een architectonisch waardevolle positie in. De meest recente onderdelen (aan de noordwestzijde van het gebouw) hebben geen waardevolle betekenis, zie ook de kaart op p. 43.

De in en buiten het gebouw aangebrachte toegepaste en beeldende kunst (ingangsreliëf, herdenkingsplaquette, tegeltableau) vertegenwoordigen kunsthistorische waarde. Ze geven een beeld van de kunsthistorische ontwikkelingen in hun ontstaansperiode en zijn gerelateerd aan de Arnhemse historie.

Als een tengevolge van de Slag om Arnhem herbouwde brandweerkazerne vertegenwoordigt het bouwwerk cultuurhistorische waarde. In deze betekenis verwijst het object enerzijds naar de verwoestingen in de Arnhemse binnenstad en nabij de Rijnbrug (John Frostbrug) en anderzijds naar de nieuwe invulling van de gemeentewerf zoals die in de periode van de wederopbouw is gerealiseerd.

afb. 34 & 35 Voorgevel, met rechts het jongere bouwdeel uit 1962.

afb. 36 & 37 Zij- en achteraanzicht (Vlijtstraat).

afb. 38 Kopgevel van het voorste bouwdeel.

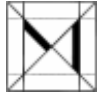
afb. 40 Voormalige hoofdingang, met reliëf van A. Rengers.

afb. 41 Ingangsreliëf.

afb. 42 Toegang tot het binnenterrein met de brandweerremise.

afb. 43 Binnenterrein (2004).

afb. 44 Interieuropname (2004).

afb. 45 Keldertrap (2004).

afb. 46 & 47 Enkele interieuropnames (2004).

afb. 48 Plaque in het trappenhuis (2004).

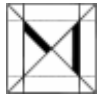
afb. 49 & 50 Tegeltabelau in één van de gangen (2004).

afb. 51 Brandweerremise (rechts) en verbindingslid met slangentoren (2004).

afb. 52 Okselaanzicht, met links de brandweerremise (2004).

afb. 53 & 54 In- en exterieur van de slangentoren (2004).

afb. 55 Ruimte naast de slangentoren, voor het reinigen van de slangen (2004).

afb. 56 Aan de voorzijde van het gebouw gelegen borders met gemetselde muurtjes.

9 CONEXXION-GEBOUW WESTERVOORTSEDIJK 4

► Ligging

Dit gebouw is vrijstaand gelegen aan de zuidzijde van de gemeentewerf, op de hoek van de Rietgrachtstraat. Hier is het object evenwijdig aan de Westervoortsedijk gesitueerd, pal tegenover de terreinen van de deels gesloopte melkfabriek van Coberco.

► Karakteristiek

Het kantoorgebouw van Connexxion Openbaar Vervoer N.V. aan de Westervoortsedijk vormt het meest recente onderdeel van het terrein van de gemeentewerf. Dit bouwwerk is omstreeks 2000 gerealiseerd. Hier bevinden zich kantoor- en administratieruimtes.

Als kantoorgebouw van Connexxion maakt het bouwwerk deel uit van het remise-complex uit 1949, waar zich de stallings- en onderhoudsruimtes van de autobussen bevinden. Dit bouwdeel is evenwel karakteristiek voor de ontwikkelingen in de periode direct na de Tweede Wereldoorlog en daardoor kenmerkend voor de wederopbouw. Het uit een recente periode daterende Connexxion-gebouw aan de Westervoortsedijk vormt op het terrein een 'vreemde eend in de bijt'. Dit in een postmoderne stijl vormgegeven gebouw is opgetrokken in een staalskelet, en wordt gekenmerkt door gevels met vakkenverdeling en geabstraheerde kroonlijsten. De gevelopeningen zijn ingevuld met aluminium kozijnen. Aan de kant van de Westervoortsedijk wordt het gebouw gekenmerkt door een afwisseling van terug- en vooruitspringende geveldelen.

► Cultuurhistorische waardering

Het betreft een rond 2000 als meest recente toevoeging op het terrein gerealiseerd gebouw, dat in gebruik is als een kantoor- en administratiebedrijf van vervoerbedrijf Connexxion.

Weliswaar maakt het gebouw deel uit van de gevarieerde inrichting van het terrein, maar het gaat hier om een object dat door zijn vormgeving sterk afwijkt van de overige bebouwing. Er is dan ook geen sprake van belangrijke ensemblewaarde. Aan de Westervoortsedijk en op de hoek van de Rietgrachtstraat valt het object in het zicht, maar zoals gezegd gaat het hier om een vreemde eend in de bijt die op het terrein van de oude gemeentewerf geen bijzondere stedenbouwkundige waarde vertegenwoordigt.

Ook in architectuurhistorisch opzicht zijn er geen bijzondere waarden aanwezig. Het gaat hier om een jong gebouw dat karakteristiek is voor de architectuurhistorische ontwikkelingen in het laatste kwart van de 20ste eeuw, maar het ontwerp is zowel in de materiaalkeuze als de detaillering van een voor de ontstaansperiode tamelijk middelmatig karakter.

In cultuurhistorisch opzicht markeert het Connexxion-gebouw een periode in de ontwikkeling van het Arnhemse openbaar vervoer die karakteristiek is voor de late 20ste eeuw. Het terrein van de gemeentewerf wordt evenwel in hoofdzaak nog steeds gekenmerkt door gebouwen die door hun historische betekenis een beeld geven van de Arnhemse gebeurtenissen en ontwikkelingen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog. Ook in dit opzicht vormt het Connexxion-gebouw een op zichzelf staand object, zonder een voor Arnhem belangrijke cultuurhistorische connotatie.

afb. 57 & 58 Ligging langs de Westervoortsedijk.

afb. 59 & 60 Achteraanzicht.

10 SAMENVATTENDE CONCLUSIE

Op basis van de cultuurhistorische waardering, waarbij is uitgegaan van stedenbouwkundige, architectuur-, bouw- en kunsthistorische waarden, alsmede cultuurhistorische waarden, kan worden geconcludeerd dat de historische bebouwing op het terrein van de oude gemeentewerf aan de noordzijde van de Westervoortsedijk belangrijke cultuurhistorische waarde vertegenwoordigt.

Dit betreft:

- Trolleybus-remise (Remisestraat 4)
- Vrm. magazijn (Remisestraat 2)
- Schakelstation (Westervoortsedijk 3)
- Ketelhuis (schoorsteen langs de Vlijtstraat)
- Brandweerkazerne (Rietgrachtstraat 74, m.u.v. de jongste bouwdelen)

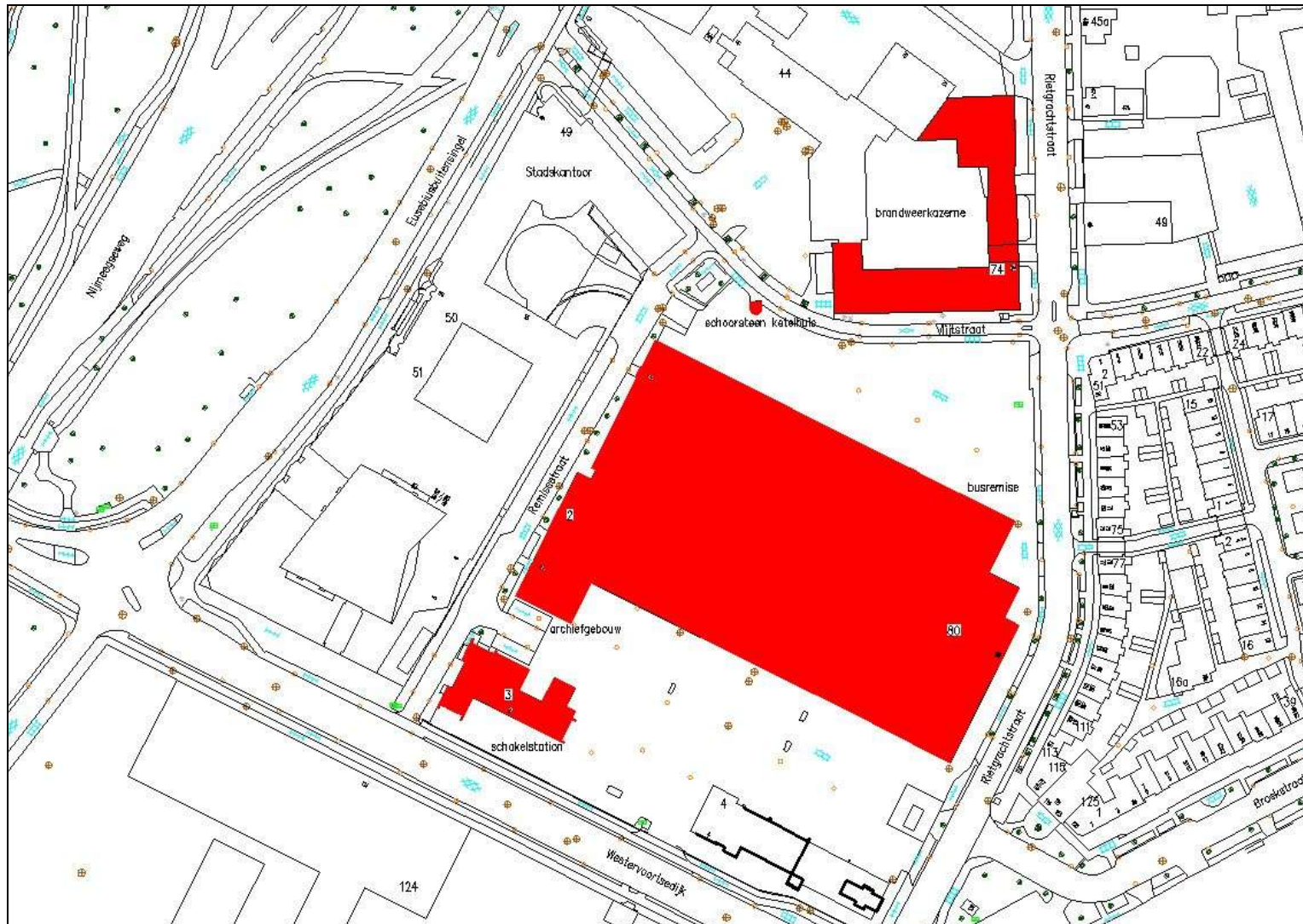
Op het terrein zelf zijn geen historisch waardevolle inrichtingsrelicten van de oorspronkelijke aanleg aangetroffen. De aangetroffen verkeersgeleiders en het bordes van een verdwenen pompinrichting zijn dan ook niet van belang. Hetzelfde geldt voor de eveneens niet uit de bouwperiode van de gemeentewerf daterende terreinomheining. Wel van een waardevolle betekenis zijn de borders met tuinmuurtjes aan de voorzijde van de brandweerkazerne aan de Rietgrachtstraat, die een wezenlijke eenheid vormen met dit gebouw.

11 LITERATUUR/BRONNEN

- Alexander, C.E., diverse gebouwen gemeentewerf Arnhem, in: *Publieke Werken. Officieel orgaan van de vereniging van directeuren van gemeentewerken, openbare werken, bouw- en woningtoezicht en woningdienst*, vol. 19 (1951)
- Companjen, L., e.a. (red.), *Beelden in Arnhem*, Arnhem 1994
- *Honderd jaar werk in uitvoering 1887-1987. Gedenkboek Gemeentewerken Arnhem*, Arnhem 1987
- Meurs, M.H. van, e.a. (red.), *Arnhem in de twintigste eeuw*, Arnhem/Utrecht 2004
- Stempher, A.S., *Nog's sjouwen door oud Arnhem*, Arnhem 1969
- Vredenberg, J., *Handel, nijverheid en industrie. Bedrijfsgebouwen in Arnhem*, Utrecht/Arnhem 2002 (deel 12 Arnhemse monumentenreeks)
- Vredenberg, J., *'Trotse Kastelen en Lichtende Hallen'. Architectuur van electriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960*, Utrecht/Nijmegen 2003
- Vredenberg, J., *Wederopbouw. Stedenbouw en architectuur in Arnhem 1945-1965*, Utrecht/Arnhem 2004 (deel 14 Arnhemse monumentenreeks)

Historisch tekeningenmateriaal in Gelders Archief

- toeg.nr. 1700 inv.nr. 2634-1610 (uitbreiding trolleybus-remise 1956)
- toeg.nr. 1700 inv.nr. 2634-0901 (servicestation 1953)

Overzichtskaart van de busremise en omgeving met aanduiding van de historische bebouwing, die resteert van de gemeentewerf van Arnhem.

